

Тетяна Федорів

«Новий» єврейський цвинтар у Збаражі

Tetiana Fedoriv

«New» Jewish cemetery in Zbarazh

The article is an overview of «new» Jewish cemetery in the city Zbarazh. Also describes groups tombstones «new» Jewish cemetery united by the types of images.

Keywords: matseva, cemetery, motive, burial

Зроблено загальний огляд «нового» єврейського цвинтаря у м. Збаражі. Також подається опис груп надгробних пам'ятників «нового» єврейського кладовища, об'єднаних за типами зображень.

Ключові слова: мацева, кіркут, мотив, поховання

На сьогоднішній день у Збаражі збереглося декілька пам'яток, котрі певним чином розкривають малознану частину його історії. Це пам'ятки, що стосуються єврейської громади міста, яка проживала тут здавна і була винищена у часі німецької окупації. Надзвичайно цікавим та поки мало дослідженим залишається «нове» єврейське кладовище Збаража як унікальне джерело та свідчення проживання єврейської громади у містечку. Цим, власне, зумовлена актуальність досліджуваної теми. Актуальність також зумовлюється систематизацією, збереженням та примноженням знань з даної тематики для прийдешніх поколінь жителів Збаража.

Окремої ґрунтовної праці, яка б висвітлювала історію єврейської громади Збаража немає, за винятком книги меморіалу Яд-Вашем «Збараж. Меморіальна книга» (1983 р.). Історію єврейського кладовища м. Збаража ми можемо розглядати лише в контексті праць вітчизняних та зарубіжних науковців, що прямо чи опосередковано стосуються досліджуваної теми. Теоретичну основу пропонованої публікації склали праці: О. Бойко², Х. Бойко³, Н. Левкович⁴, І. Муратова⁵, Б. Хаймовича⁶ та інших.

Метою даного теоретичного дослідження є вивчення, опис та аналіз «нового» єврейського кладовища м. Збаража як джерела для дослідження історії єврейської громади міста.

До переліку пам'яток, котрі пов'язані з історією євреїв нашого міста, можна віднести синагогу (1537 р. ?), забудову центральної частини міста з напівзруйнованими будинками та колишньою будівлею кагалу, поодинокі будинки, де колись проживали євреї, дві братські могили вбитих євреїв, а також так званий «новий» єврейський цвинтар. Власне про нього і йтиметься у даній розвідці.

«Новий» єврейський цвинтар знаходиться на сучасній вулиці М. Грушевського. На його частині побудовані житлові та адміністративні будинки, збереглося більше 100 поховань, збережені мацеви. Площа кладовища – 1,5 га⁷. Минулого року, на ініціативу міського голови Збаража Романа Полікровського, було організовано та проведено роботи з благоустрою кладовища. Це дозволило здійснити детальну фотофіксацію кладовища загалом та мацев зокрема (іл. 1).

Отож, як виникало єврейське кладовище? Як тільки єврейське життя досягало високого рівня організації, а відносна чисельність євреїв ставала значною, то євреї офіційно, юридично створювали общину. Після того, як євреї оформлювались у общину, вони в першу чергу купували землю під власне общинне кладовище. Ділянка землі, яка купувалася,

Іл. 1. Загальний вигляд «нового» єврейського кладовища м. Збаража

часто мала фіксовану площу⁸. Варто вказати, що єврейське кладовище, яке збереглося до сьогодні – друге, яке належало єврейській громаді Збаража. Старе єврейське кладовище знаходилося на території сучасного дитячого садочка «Сонечко» (вул. М. Грушевського, 24). На жаль, у часі німецької окупації воно було майже повністю знищене.

Несврейське населення Галичини називало єврейські цвинтарі кіркутами. Так ця назва закріпилася в українській мовній практиці. Самі ж євреї її не вживали. Натомість поширеними були такі окреслення: бет олам – дім світу, дім вічності; бет хаїм – дім життя; бет кварот – дім гробівців, бет алмін – дім вічності. Дві останні назви увійшли у сучасний іврит⁹.

Вважається, що на території України, зокрема на кіркутах Галичини, перші надгробні стели почали з'являтися з кінця XVI ст. Так званий класичний, звичний для нас вигляд мацева отримала у XVIII ст. Вертикальна надгробна стела висотою до півтора метра найчастіше має арочне або фігурне завершення. На ній розміщується текст епітафії, яка містить ім'я покійного і його батьків, вік і чесноти покійного, традиційні формули звернення до Бога¹⁰.

Мацеви робилися, як правило, із пісковика чи вапняку за індивідуальним замовленням. Принцип оформлення надгробків був один і той самий: у нижній частині розміщувався текст, а у верхній – тісно пов'язані з ним декоративні мотиви, що мають символічне значення¹¹. Попри усю обмеженість виражальних засобів, художники-каменерізи вміли сказати багато¹².

Зазвичай стели орієнтовані на схід, однак ця орієнтація часто порушувалася через незручний рельєф місцевості: оскільки через бідність общини під кладовище найчастіше купувались непридатні для обробітку та забудови, найбільш дешеві ділянки землі¹³.

«Нове» єврейське кладовище у Збаражі (ту його частину, що вціліла) можна умовно поділити на дві ділянки. На першій – поховання з часів заснування цвинтаря, поховання за періоду Австро-Угорської імперії. Написи на пам'ятниках переважно на івриті, а також двомовні – на івриті та німецькою. На другій ділянці – значно більший, поховання датовані переважно 1931–1939 рр., за часів Польської держави. Написи на пам'ятниках переважно двомовні – на івриті та польською.

Дату заснування «нового» єврейського кладовища 1915 рік старожити пов'язували з прокладенням залізниці Збараж–Ланівці. Також 1915 роком датувалося перше єврейське поховання, яке, на жаль, на сьогодні

не виявлене. Знову ж таки, як свідчать місцеві старожили, останнє поховання на «новому» кладовищі відбулося у 1966-67 рр. (це була воля покійного, щоб забезпечити цвинтар від подальшого руйнування), за іншими даними – у 1961 році¹⁴.

На жаль, на сьогодні відомостей про «новий» єврейський цвинтар досить мало. Як правило, вони досить суперечливі та мало підкріплені фактами. Однак попри це, єврейське кладовище переповнене цікавими відомостями, бо самі надгробки є надзвичайно цінним джерелом інформації. При вивченні мацев можна отримати цілий ряд історичних відомостей. Зокрема: дані про заняття єврейських мешканців міста (на деяких мацевах зображувалися предмети, що використовувались у різних ремеслах); дані про історію єврейських общин, генеалогію, біографію окремих осіб; дані про рівень освіти єврейського населення містечка (скільки було рабинів та інших служителів культу, освічених людей, знавців Тори, музикантів і т.п.); художнє виконання мацев, яке свідчить про розвиток мистецтва каменерізів даної місцевості; однотипність свідчень, що містяться в надгробних написах, дають матеріал для різних статистичних досліджень; велика кількість географічних назв, які містяться у текстах мацев, дають можливість судити про зовнішні зв'язки членів єврейської общини; і, нарешті, епітафії, які розміщували на мацевах на пам'ять про покійного, є чудовим джерелом єврейського фольклору і семітської філології¹⁴.

Зображення на мацевах дозволяють визначити статі і вік похованого, рід його занять. Так, зо-

Іл. 2. Надгробок із зображенням
Маген Давида

Іл. 3. Надгробок із зображенням свічника

Іл. 4. Надгробок із зображенням зламаноного дерева

крема на чоловічих надгробках зображувалися леви, Кетер Тора (Корона Тори), Маген Давид (Зірка Давида, символ істинної віри, юдаїзму), дерево, орел, олень. Жіночі надгробки можна впізнати за зображенням птахів, квітів та гірлянд, свічників. Кожне зображення пов'язувалось з особистими якостями покійного. Про скорботу за померлим розповідали зображення надламаної гілки, обрубаного дерева, зів'ялих квітів.

Відповідно до зображень, мацеви на «новому» єврейському кладовищі можна об'єднати у групи. Перша найчисельніша об'єднує стели із зображенням Зірки Давида (Маген Давида) (іл. 2). Це найпоширеніший символ юдаїзму. На єврейських надгробках Східної Галичини це зображення з'явилося досить пізно. Фактично до XIX ст. гектограма була загальноєвропейським символом і не ототожнювалася з юдеями, однак з появою сіонізму (ідеології та політичного руху, сформованого на поч. XX ст., головною метою якого було створення єврейської

Іл. 5. Надгробок із зображенням
Кетер Тори

Іл. 6. Надгробок із зображенням
рук, що благословляють

держави у Палестині¹⁶), шестикутна зірка стала символом народу Ізраїля. Доволі часто гектограму Маген Давид вирізьблювали на надгробках похованої людини на ім'я Давид¹⁷.

Друга велика група об'єднує кам'яні стели із зображенням свічника (на 3 або 5 свічок). Його, традиційно, викарбовували над епітафіями пам'ятників на могилах жінок (іл. 3). У побутовій культурі євреїв свічка часто ототожнювалася з образом жінки, адже саме вона запалювала свічки в Шабат¹⁸.

Іншу, вже порівняно меншу групу складають мацеви із зображенням зламаного або зрізаного дерева (іл. 4). Воно трактується як сим-

вол смерті¹⁹. Символами передчасно перерваного життя були: зламане дерево – символ смерті юнака, а зламана квітка, гілка, свічка – символ смерті молодої дівчини.

Ряд поховальних надгробків мають зображення рослинних орнаментів. Серед них є три важливі орнаментальні форми – «вазон», «дерево життя» та хвилясте стебло».

Ще одна група, нечисленна, має зображення корони. Це Корона Тори або Кетер Тора. Використовується як самостійний елемент, так і у поєднанні з іншими символами для підкреслення особливого ставлення до покійного або визначення його релігійного статусу. На одній із мацев на «новому» кладовищі зображено корону, яку тримають два леви. Це один із найчастіше використовуваних мотивів (іл. 5)²⁰.

На чотирьох мацевах зображені руки, які благословляють. Зображені кисті двох рук, підняті догори для благословення, з розведеними попарно пальцями²¹ (іл. 6). Це могили чоловіків кохенів (когенів, коенів) – нащадків Аарона, жерців Бога Яхве²². На одній з мацев зображено глечик – символ левіта, молодшого служителя храму (синагоги), який поливав руки кохенів перед спеціальним благословенням²³.

Ще цілий ряд надгробків мають поєднані мотиви, у котрих поряд зображується зламане дерево та ваза. У зображенні на більш давніх мацевах «нового» цвинтаря досить чисельно представлені кола та квадрати, вписані у рослинний орнамент. Символіку цих зображень ще потрібно уточнити.

Наостанок, варто зазначити кілька слів про сам обряд поховання. Поховальний ритуал євреїв був чітко регламентований. Кожна громада мала спеціальне поховальне братство Хевра Каддіша «Святе Товариство», куди входили найдостойніші члени громади, які активно займалися організацією похоронної церемонії, здійсненням ритуалів та залагодженням усіх формальностей. Надгробок встановлювали через рік після смерті²⁴.

На сьогоднішній день «новий» єврейський цвинтар є надзвичайно цінною пам'яткою нашого міста, яка розповідає про маловідому частину історії Збаража. Однак він потребує ґрунтовного та детального опису, дослідження та наукового опрацювання. Можливо, ці заходи дозволять у подальшому внести єврейське кладовище до переліку пам'яток місцевого значення і запобігти його подальшому руйнуванню.

- ¹ Бойко О. Синагога, як невід'ємний урбаністичний елемент містечка. – ж. «Часопис Ї». – № 48. – 2007 рік. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n48texts/bojko1.htm>.
- ² Бойко Х. С. Дизайн фасаду мацев. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.readera.org/article/dyezajn-fasadu-matsev-10175683.html>. – С. 203-211.
- ³ Левкович Н. Художні особливості меморіальної пластики єврейських кладовищ Східної Галичини XVIII – XIX ст. // Вісник Львівської національної академії мистецтв. – Вип. 24 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.lnam.edu.ua/pdf_upload/visnuk/24/26.pdf?PHPSESSID=578f551ba3e0e76c5b5aa5063a0ea20e8. – С. 232-245.
- ⁴ Муратов И. Основы композиции и внешний вид памятников надгробной еврейской эпиграфики в Правобережной Украине и Молдове // Збірник матеріалів Наукових конференцій «Збереження єврейської історико-культурної спадщини, як частки української та світової культури: правові, історичні, мистецькі та музейні аспекти» та «Україно-єврейські взаємини: культурологічні, історичні, соціологічні аспекти», присвячена 90-й річниці проголошення ЗУНР. – Львів, 2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.jewishheritage.org.ua/content/materialiv-2007-2008-2ch.pdf>. – С. 140-152.
- Муратов И. Еврейская надгробная эпиграфика как источник истории еврейского народа в Западной Украине и Молдове // Збірник матеріалів Наукових конференцій «Збереження єврейської історико-культурної спадщини, як частки української та світової культури: правові, історичні, мистецькі та музейні аспекти» та «Україно-єврейські взаємини: культурологічні, історичні, соціологічні аспекти», присвячена 90-й річниці проголошення ЗУНР. – Львів, 2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.jewishheritage.org.ua/content/materialiv-2007-2008-2ch.pdf>. – С. 126-139.
- ⁵ Ангел Смерти. Символика єврейського похоронного обряду. Матеріали к лекції Б. Хаймовмча, С. Амосовой и А. Смирнитской. – Москва, 2012. – Проект «Эшколот» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://files.eshkolot.ru/23.12.12.pdf>. – 36 с.
- ⁶ Андрушків Б. Некрополі Тернопільщини, або про що розповідають мовчазні могили. Бібліотечка: Некрополі України (Тернопільська область). – Тернопіль: Підручники і посібники, 1998. – С. 34.
- ⁷ Муратов И. Еврейская надгробная эпиграфика... – С. 127.
- ⁸ Бойко Х.С. Дизайн фасаду мацев. – С. 204.
- ⁹ Беспятова О. «Все на ладони Всевышнего» // Антиквар. – № 7-8 (33-34) июль-август 2009. – С. 34.
- ¹⁰ Там само. – С. 35.
- ¹¹ Муратов И. Основы композиции и внешний вид памятников надгробной еврейской эпиграфики в Правобережной Украине и Молдове. – С. 144.
- ¹² Там само. – С. 143.

- ¹³ Андрушків Б. Некрополі Тернопільщини... – С. 34.
- ¹⁴ Муратов И. Еврейская надгробная эпиграфика... – С. 128-130.
- ¹⁵ Беспятова О. «Все на ладони Всевышнего». – С. 35.
- ¹⁶ УСЕ Універсальний словник-енциклопедія / Гол. ред. Ради чл.-кор. НАНУ М. Попович. – К.: Ірина, 1999. – С. 1239.
- ¹⁷ Левкович Н. Художні особливості меморіальної пластики... – С. 239.
- ¹⁸ Там само. – С. 238-239.
- ¹⁹ Там само. – С. 242.
- ²⁰ Бойко Х.С. Дизайн фасаду мацев. – С. 210.
- ²¹ Там само. – С. 209.
- ²² Кохен [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.eleven.co.il/article/12147>.
- ²³ Бойко Х.С. Дизайн фасаду мацев. – С. 209. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.readera.org/article/dyezajn-fasadu-matsev-10175683.html>
- ²⁴ Там само. – С. 204.